

prikazi

BORBA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE ZA VJERSKU I VAKUF-SKO-MEARIFSKU AUTONOMIJU (Knjiga građe u izdanju Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967. Sabrao i uredio: dr Ferdo Hauptmann)

Više momenata učinilo je pokret bosansko-hercegovačkih Muslimana za ostvarenje vjersko-prosvjetne autonomije značajnim događajem u našoj novijoj političkoj historiji. Svodeći ih samo na najvažnije, ističemo sljedeće: prvo, pokret je u bitnom dijelu svog programa ugradio zahtjeve vjersko-prosvjetne prirode, ali je sadržavao u sebi tendencije političkog pokreta samim tim što je osporavao zakonitost austrougarske vladavine i naglašavao suverenitet sultana nad Bosnom i Hercegovinom. U isticanju suvereniteta sultana, istovremeno kriio se zahtjev Muslimana za samostalnim organizovanjem svog vjerskog i političkog života. Drugo, u pokretu se ostvarivala saradnja Muslimana sa bosansko-hercegovačkim Srbima, koji su se u gotovo isto vrijeme borili za svoju crkveno-školsku autonomiju. Međutim, krajnji politički ciljevi jednog i drugog pokreta bili su različiti. Treće, pokret je tražio sebi podršku i pomoć određenih političkih snaga u širim okvirima Monarhije (prvenstveno u političkim strankama opozicije austrijskog i ugarskog parlamenta) ali isto tako i izvan Monarhije, pa se tako nametao kao širi nacionalno-politički problem. I četvrto, pokret je doprinio političkom organizovanju bosansko-hercegovačkih Muslimana, što je konačno rezultiralo stvaranju modernih političkih stranaka Muslimana.

S obzirom na navedene bitne značajne pokrete i isto tako na činjenicu da je on u dosadašnjoj literaturi uglavnom obuhvaćen u osnovnim crtama, značaj objavljene zbirke dokumenata iz fonda Zajedničkog ministarstva finansija i djelomično Zemaljske vlade utoliko je samo veći. Naučnoj javnosti objavljivanjem ove knjige stavljena je na uvid veoma kvalifikovano pripremljena zbirka dokumenata čija će konačna naučna obrada svakako unijeti više svjetla u ovo, još uvijek nedovoljno i dosta jednostrano obrađeno i objašnjeno, razdoblje naše novije historije.

Već u predgovoru priređivač ove zbirke, inače vrstan stručnjak u historiografiji i arhivistici, prof. dr Ferdo Hauptmann na osnovu novih podataka koje sadrži ova knjiga dokumenata bio je u mogućnosti da čitaoca na izvanredno koncizan način uputi u sve najznačajnije momente koje donose ovi dokumenti, da izvrši jednu sistematizaciju najvažnijih problema i pitanja, da ih proprati originalnim ocjenama i time dadne jedan ozbiljan historiografski doprinos objašnjavanju ovog fenomena. Sve je to učinjeno a da se pri tome nisu zanemarili dosadašnji rezultati historiografije u obradi pokreta Muslimana za vjersko-školsku autonomiju.

Cjelokupnu građu koja ukupno broji 295 dokumenata autor je rasporedio prema hronološkom principu. To je bilo i neizbježno s obzirom na to da najveći dio građe predstavlja prepiska Zajedničkog ministra finansija sa civilnim odlatusom i sa okružnim predstavnicima u Bosni i Hercegovini. U prepisci se jedno pitanje nadovezuje na drugo i zaista se nikakav drugi princip i nije mogao sprovesti osim hronološkog.

Do sada se obično kao datum početka pokreta Muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju uzima 1899. godina kada su Muslimani Hercegovine podnijeli svoj memorandum sa prijedlozima reformi caru i zajedničkom ministru finansija. Ne upuštajući se u pitanje utvrđivanja tačnog datuma početka pokreta, priređivač zbirke dokumenata, koji svoju knjigu inače počinje memorandumom jedne grupe Muslimana — emigranata iz Bosne i Hercegovine koji su oni podnijeli 1894.

Porti s pravom ističe da je već samim činom okupacije otvoreno pitanje buduće vjerske organizacije Muslimana, čiji se pravni položaj od tada radikalno izmijenio pošto je islam prestao da funkcira kao državna vjera. Od 1878. prekinute su uz to i sve političke i duhovne veze bosansko-hercegovačkih Muslimana sa vrhovnom duhovnom i svjetovnom vlašću koja je bila usredotočena u ličnosti turskog sultana.

Bosansko-hercegovačke Muslimane okupacija je zatekla u uslovima nepostojanja njihove jedinstvene, hijerarhijski utemeljene vjerske organizacije, kakvu su tada već imali pravoslavni i katolički dio bosansko-hercegovačkog stanovništva. Najvišu vjersku funkciju Muslimana do okupacije vršio je muftija čija se kompetencija prostirala samo na pojedine okruge i srezove. Tom činjenicom austrijska uprava objašnjavala je od prvog dana okupacije ispoljenu podvojenost među Muslimanima i naglašenu tendenciju pojedinih okruga (naročito mostarskog) za izdvajanjem i posebnim tretmanom. Inicijativu pojedinih Muslimana odmah poslije okupacije na stvaranje vlastite vjerske organizacije sa samostalnim poglavarom na čelu i prekidanje daljih veza sa šeih ul-islamom Austro-Ugarska nije ocijenila kao podobnu u tom trenutku i nije joj pružila podršku. Ona će nekoliko godina kasnije sama pristupiti organiziranju islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini utvrđujući položaj reis-ul-uleme, instituciju međžilisi-uleme i stvaranjem cjelovite vakufske organizacije, od Zemaljske vakufske komisije do sreskih vakufskih komisija. Ingerencije vlasti ovom organizacijom muslimanske vjerske zajednice nisu bile dovedene u pitanje. Ova je obezbijedila svoju kontrolu i prilikom konstituisanja pojedinih tijela, a takođe i u njihovom funkcionisanju. Ali time je dala potku za sve kasnije nesporazume i sukobe koji su prerasli u jedan ozbiljan pokret koji je konstantno ozbiljno angažovao državne i političke faktore Austro-Ugarske. Nezadovoljstvo Muslimana, izraženo u početku u kritici ingerencija državne vlasti u pogledu organizacije i djelatnosti vjerskih i vakufskih organizacija, postepeno je poprimilo forme i sadržaj pokreta za autonomiju. Pokret, međutim, od samog svog početka nije imao samo svoj vjersko-prosvjetni aspekt već isto tako i privredni.

Doduše, ova komponenta u pokretu nije uvijek istom snagom dolazila do izražaja, što je u izvjesnoj mjeri zavisilo od uticaja onih činilaca u pokretu koji su preferirali njegove čisto vjerske motive. Dokumenti sadržani u ovoj zbirci ukazuju sa dosta pouzdanosti koliko je značajno u kompleksnoj analizi ovog fenomena istražiti i utvrditi promjene u ekonomskim odnosima od početka okupacije, posebno na selu, nezavisno od toga što austrougarska uprava sve do 1905. nije u toj oblasti donosila neke nove uredbе kojima bi se inaugurisale bitnije promjene agrarnih odnosa. Već memorandum Muslimana — emigranata iz Bosne i Hercegovine, podnesen Porti 1894, ukazuje na te promjene koje se manifestuju prvenstveno u nastojanjima da se zemljište prvobitno označeno kao mulk pretvara u miriju; zatim znatnim promjenama odnosa u posjedovanju šumskih kompleksa, i to opet na štetu muslimanskog plemstva. Pritužbe begova i aga odnosile su se i na način rješavanja agrarnih sporova koji su se obično završavali na njihovu štetu i na znatno smanjena davanja kmetova sa njihovih selišta.

Posebno zanimljive promjene agrarnih odnosa odigravale su se u Posavini o čemu je baron Hugo Kučera, civilni adlatus u jednom detaljnom izvještaju na osnovu neposrednog uvida obavijestio Kalaja. On, između ostalog, konstatuje da je u bogatom dijelu Posavine (od Rače preko Bijeljine, Koraja i Čelića i sve do Brčkog) od četiri obradive parcele samo jedna obrađena, a sve ostalo je korov i šiblje. Seljaci napuštaju plodnu zemlju i traže zaposlenja u onim granama koja ne iziskuju davanja feudalcu (trgovina stokom ili se bave prevozom). Feudalci koji inače nemaju stvarnog uvida u svoja imanja izvlače sa njih minimalne prinose. Muslimanski feudaltci ostali su bez mnogih kompleksa šume u toku regulisanja šumskih posjeda. Brojni su bili primjeri da su seljaci sjekli čitlučku šumu i drvo prodavali na tržištu dok je beg za istu šumu plaćao zakupninu i morao svoje potrebe za drvetom podmiriti kupovinom. Seljaci su sjekli bez dozvole i beglučku šumu. Svoje obaveze prema feudalcu oni su ispunjavali ispod određenog minimuma ili ih uopšte nisu ispunjavali. Bilo je slučajeva da su seljaci prodavali livade drugim seljacima. U takvom slučaju komplicirali su se odnosi utoliko više ako je kupac bio kmet drugog age i time je raniji gospodar gubio trećinu na kupljenu zemljišnu parcelu. Begovi su se žalili i na način kako se vršio otkup kmetova. Čest je bio slučaj da se kmetovima prepuštalo da daju nove procjene podataka o vrijednosti, pa su tako oni sami utvrđivali cijenu za koju su se želili otkupiti. Nema

sumnje da su sve ove promjene uticale na veće ili manje učešće muslimanskog plemstva u pokretu. Ono je, doduše, bilo veće od 1895. do 1900. i kasnije od 1906. do 1909. U tom međuvremenu kada je pokret bio u svom najvećem intenzitetu ton su mu određivali one snage iz vjerskih krugova koje je predvodio muftija Džabić. I onda kada je sa svojim najbližim saradnicima napustio zemlju i otišao u Carigrad Džabić je držao konce pokreta u svojim rukama. Uopšte, mjesto i uloga muftije Džabića u pokretu Muslimana za vjersko-vakufsku i mearifsku autonomiju, posebno od 1902. kada je on konačno djelovao iz Carigrada, nije do sada dovoljno objašnjena. Iako je jedna od karakteristika pokreta Muslimana konstantna njihova međusobna podijeljenost i grupašenje, muftija Džabić je i u takvim odnosima uspijevao da sebi obezbijedi duže vrijeme dominantan uticaj i ulogu.

Sa pokretom Muslimana paralelno je tekao i pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju. O tome u ovoj zbirci ima dosta podataka i bilo ih neizbježno objaviti jer u gotovo svakom izvještaju barona Kučere ili okružnog predstojnika Rukavine ili u instrukcijama Kalaja analizira se i jedan i drugi pokret i utvrđuje se taktika za njihovo suzbijanje. Brojni dokumenti ilustrativno pokazuju kakve je sve rafinirane metode vlast poduzimala da bi spriječila zajedničku akcionu saradnju i jednog i drugog pokreta. Evidentna je bila podvojenost i među samim Muslimanima u spremnosti na ovu saradnju. Činjenica je da su Muslimani iz mladih krugova plemstva ispoljavali veću spremnost na »Slogu« nego iz isključivo vjerskih krugova. Pažljiv čitalac ove zbirke dokumenata neizbježno dolazi do zaključka da se ne mogu u potpunosti sagledati dimenzije ni pokreta Muslimana, ako se isto tako temeljito ne ostvari uvid u pokret Srba u to vrijeme i obratno. Zbog svega toga ne bi se smjelo zastati u ovom za nauku toliko vrijednom nastojanju Arhiva SRBiH da publikuje građu o pojedinim problemima iz naše novije istorije, pa sa pravom treba očekivati što skorije objavljivanje onih dokumenata koji se odnose na pokret Srba za crkveno-školsku autonomiju, o kome se još manje zna, nego o pokretu Muslimana.

U zbirci dokumenata najvećim dijelom obuhvaćeno je razdoblje za nekoliko godina tj. 1900, 1901. i 1903. godine kada je pokret i postizao svoj najveći intenzitet. To su istovremeno i najinteresantnija dokumenta, jer sadrže veoma zanimljivu prepisku Kalaja i Kučere a takođe izvještaje pojedinih okružnih predstojnika. Tu su takođe i konfidentnski izvještaji čiju vrijednost vlasti ni najmanje nisu potcjenjivale. Naročito prepiska između Kalaja i Kučere otkriva čitaocu naličje mehanizma jedne vlasti usmjerene na suzbijanje jednog pokreta protiv koga ona u datom trenutku pribjegava ili drastičnim sredstvima presije ili opet krajnje rafiniranim suptilnim metodama. To naročito dolazi do izražaja u nastojanjima da se na svaki način ostvari podvojenost među nosiocima pokreta. Vlasti jedne inter-nira, druge hapsi, treće opet podmićuje. Zanimljiv je bio pokušaj da vode pokreta različitim falsifikovanim dokumentima nastoje da prikažu kao pristalice mlado-turskog pokreta kako bi se time kompromitovali u očima sultana. Po narudžbi su pisani članci na tu temu i objavljivani u pariskim, beogradskim i drugim listovima i onda dostavljani na adresu Džabića i njegovih drugova koji su boravili u Carigradu s razumljivom pretpostavkom da će oni prvo doći u ruke turske tajne policije. Međutim, iako su vlasti neprestano nastojale da ostvare uvid i u djelatnost vodećih ličnosti pokreta i u tome imale uspjeha i imale jedan broj njoj lojalnih uglednih ličnosti na svojoj strani (Mujaga Komadina, Ahmed Karabeg, Omer Čirkinagić i dr.), one su često lutale u ocjenama političkog raspoloženja među Muslimanima, pa je u relativno kratkom vremenu isticano da se pokret smiruje, da većina Muslimana okreće leđa vodama pokreta da bi odmah nešto kasnije opet tvrdile kako je pokret u porastu. To je sigurno doprinijelo da su i Kalaj i Kučera uvijek čuvali rezervu i prema njima najlojalnijim Muslimanima. Dokumenti otkrivaju izvanrednu značajnu ulogu baruna Huga Kučere u ovim događajima. Iako je Kalaj usmjeravao svojim instrukcijama cjelokupnu akciju, davao ocjene i iznosio veoma autoritativno različite dileme u pojedinim političkim situacijama, ipak je on u gotovo svakoj svojoj instrukciji ostavljao mogućnost Kučeri da on neko pitanje drugačije riješi s obrazloženjem da je u ta pitanja dobro upućen i dovoljno vješt da pronađe najcjelishodnije rješenje. Kalaj je u pojedinim momentima ispoljavao nestipljenje i isticao potrebu za bržim i efikasnijim akcijama (naročito je to došlo do izražaja u toku priprema definitivne redakcije nacrtata statuta), ali je ipak Kučera, koji je smatrao da vrijeme radi za njih, konzekventno proveo svoju koncepciju odugovlačenja definitivnog rješenja aktuelnih pitanja pokrenutih pokretom

Muslimana i konstantno primjenjivao metod iscrpljivanja svojih partnera u pregovorima.

Određen broj dokumenata odnosi se na veoma detaljno razrađene Kalajeve instrukcije u pogledu načina rješavanja spornih tačaka sa muslimanskom opozicijom. Sporna pitanja su bila sljedeća: podjela investitura novoizabranom reis-ul-ulemi (menšura), način izbora reis-ul-uleme i članova medžlisi-uleme i najzad pitanje subvencija iz zemaljskih sredstava. Najteže i najslženije pitanje odnosilo se na podjelu menšure, budući da je time tangiran problem suvereniteta. U tom pitanju Austro-Ugarska ni najmanje nije htjela popustiti. Da bi se dokazala neopravdanost zahtjeva Muslimana BiH za menšuram, isticao se primjer statusa Muslimana u Rusiji, na Kreti, u Alžiru. Prema Kalajevoj ocjeni, u Rusiji muslimanski vjerski dostojanstvenici postavljeni su bez ikakvog uticaja šejh-ul-islama i u tom primjeru nalazio je on dokaz da propisi islama ne iziskuju potvrđivanje muslimanskih dostojanstvenika od šejh-ul-islama ni u Bosni i Hercegovini.

Uopšte austrougarski organi vlasti su veoma energično suzbijali ispoljene političke tendencije u pokretu Muslimana za autonomiju. U više dokumenata čitalac može zapaziti kako organi okupacione vlasti izražavaju svoju spremnost da idu dosta daleko u davanju ustupaka u čisto religijskim pitanjima, podacima se dokumentuje poboljšano stanje muslimanskih vjerskih institucija zahvaljujući državnim subvencijama i sa svoje strane se sugerira reforma mekteba i drugih vjerskih ustanova kako bi one više odgovarale potrebama savremenog razvitka.

Pravi motivi učešća muslimanskih begova i aga u pokretu za vjersko-mearifsku autonomiju za Kalaja su čisto ekonomske prirode, kojima po njegovoj ocjeni oni daju samo religijsko ruho kako bi svoje vlastite interese poistovjetili sa interesima islama. To je istovremeno po Kalaju i lakši put da oni iznesu svoje zahtjeve. I kada je okupaciona vlast ocjenjivala djelatnost pojedinih aktera pokreta Muslimana, ona je vodila računa da li je ona u pojedinom slučaju inicirana isključivo političkim motivima ili pretežno religijskim fanatizmom. U drugom slučaju ona je takvu aktivnost blaže tretirala.

Pokret Muslimana za vjersko-mearifsku autonomiju sadržavao je u sebi, kako je već ranije istaknuto, tendenciju da preraste u širi nacionalno-politički problem, jer je tražio za sebe podršku i pomoć ne samo u širim okvirima Monarhije već i izvan nje. U širem okviru Monarhije akteri pokreta nastojali su da dobiju političku podršku političkih stranaka u opoziciji u austrijskom i u ugarskom parlamentu. Posebno je muslimanska opozicija uspostavila dobre veze sa opozicionim strankama u ugarskom parlamentu. Kalaju su veliku glavobolju pravile česte i brojne deputacije muslimanske opozicije u Budimpešti. On se u nekoliko navrata tužio Kučeri kako ije ostavljen sam da brani sistem uprave u Bosni i Hercegovini. Kalaj se žalio na ministra vanjskih poslova Golubovskog kako ne pokazuje dovoljna zanimanja za spoljno-politički aspekt muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta. Takođe je isticao da on u Budimpešti nije mogao računati na podršku Koloman Szella, ugarskog ministra — predsjednika (1899—1903). I opoziciona štampa u Beču i Pešti koristila se svakim povodom da napada sistem Kalajeve uprave u Bosni i Hercegovini. Dosta podataka ima o vezama pojedinih vođa pokreta Muslimana sa Beogradom, sa srpskom vladom i njenim povjerenicima. Sa te strane stizala je i finansijska pomoć za pojedine akcije. Ostvarena je veza i sa turskim poslanikom u Beogradu. U Carigradu je postojala brojna muslimanska politička emigracija, a od 1902. zvanična deputacija Muslimana koju je predvodio muftija Džabić i koja je raspolagala i odgovajućim ovlaštenjima Muslimana iz Bosne i Hercegovine da zastupa njihove interese kod Porte. Sve ove okolnosti činile su borbu austrougarskih službenih faktora protiv pokreta Muslimana težom i slženijom.

Smrt Benjamina Kalaja 1903. godine i dolazak na položaj zajedničkog ministra finansija Ištvana Buriana nije istovremeno obilježila i novu fazu u razvoju muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. I prije smrti Kalaja, pokret je počeo da blijeđi Kučerinom taktikom umrtvljivanja pokreta dugim pregovorima oko spornih pitanja u nacrtu statuta vjersko-prosvjetne autonomije, ali takođe i unutrašnjim sukobima u vodstvu pokreta. Burian, neosporno fleksibilniji državnik od svog prethodnika, nastavio je da djeluje u drugačijoj političkoj konstelaciji odnosa, ali ni on sam prvih godina nije požurivao rješavanje spornih pitanja sa Muslimanima, pretpostavljajući da vrijeme radi za Monarhiju. Tek ubrzanija politička akcija Monarhije na ostvarenju aneksije Bosne i Hercegovine učinile aktuelnijim sporazum sa Muslimanima. Aneksija će skinuti s dnevnog reda najviše sporno pitanje — menšuru. Toj činjenici išla je na ruku i okolnost da je već 1905. ostvaren

sporazum sa Srbima u pogledu crkveno-školske autonomije. Sam pokret Muslimana dobio je nove impulse tek potkraj 1906. godine i u njemu ima sve presudniju ulogu begovska struja, čijom zaslugom je sada u program pokreta uključena uz čisto vjersko-prosvjetnu i privredna komponenta. Sve navedene okolnosti i uz to namjera Monarhije da u svojim daljnim političkim akcijama obezbijedi sebi čvršću podršku Muslimana svakako su presudno doprinijele da se konačno ostvari kompromis sa Muslimanima koji je car sankcionisao 15. aprila 1909, a obnarodovao 1. maja 1909.

Ako bi se pravilo upoređenje i pokušala u najopćenitijem vidu dati ocjena prikupljene građe u ovoj zbirci koja se odnosi na razdoblje do 1903. sa onom od polovine 1903. do konačno ostvarenog sporazuma 1909, onda se nameće ovakav zaključak: osnovno obilježje građe do 1903. daje veoma živa prepiska Kalaja sa Kučerom i pojedinim okružnim predstojnicima u kojoj istraživač može da nađe ne samo jedno bogatstvo podataka već i da otkrije najsuptilnije razrađen cio postupak konstituisanja jedne političke strategije i taktike u cilju neutralisanja, suzbijanja i konačno kanalisanja pokreta u pravcu koji neće štetiti interesima Monarhije. S druge strane, građu nastalu u Burianovom razdoblju pretežno sačinjavaju zvanični izvještaji Zemaljske vlade zajedničkom ministarstvu finansija. Ona sadrži dragocjene podatke, ali njoj nedostaje ona politička dimenzija i sve ono bogatstvo misli i ideja u analizi i procjeni društveno-političkih i ekonomskih odnosa kakvu ima Kalaj—Kučerina prepiska. Uz zvanične izvještaje za period 1904, 1905. i prve polovine 1906. ima nešto više konfidentskih izvještaja, ali treba imati u vidu da se u muslimanskom pokretu baš u to vrijeme ništa osobito značajno nije dešavalo. Zanimljivo je da u knjizi ima vrlo malo podataka o Muslimanskoj narodnoj organizaciji, koja se u Burianovom razdoblju konstituiše i čiji se Egzekutivni odbor pojavljuje kao partner u sporazumu sa Zemaljskom vladom.

Svaki dokument ove vrijedne zbirke sastavljač je propratio najpotrebnijim objašnjenjima i tu je u potpunosti došla do izražaja njegova akribija. Na kraju knjige uvršten je registar imena sa najnužnijim podacima o ličnostima koje se spominju u dokumentima. To je bio mukotrpan posao i oni koji budu obrađivali muslimanski pokret za vjersko-školsku autonomiju u tome će naći veliko olakšanje i pomoć.

Knjiga dokumenata o pokretu Muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju neosporno daje solidnu osnovu za jednu kompleksniju monografsku obradu ovog pitanja. Doduše, budući obrađivač ovog pitanja biće prinuđen da posegne i za drugim izvorima, posebno onim gdje pokret sam govori o sebi. Nužno će takođe biti ispitati i sve one izvore koji govore o vezama pokreta sa Budimpeštom, Beogradom, Novim Sadom i Cartigradom. Sve te veze nisu male i bez značaja.

Možemo na kraju samo poželjeti da Arhiv SRBiH u svojoj izdavačkoj djelatnosti, koja je posljednjih godina zabilježila lijepe rezultate, posebnu pažnju posveti daljem izdavanju novih zbirki dokumenata, čime će samo još više zadužiti našu naučnu javnost.

Nusret ŠEHIC